

СКАНДИНАВСЬКЕ ВІДЛУННЯ У ІСТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

В статті на основі численних руських та західних джерел проаналізовано роль норвезького ярла Шимона в політичній та церковній історії Давньої Русі. Розглянуто обставини появи та діяльності цього історичного та епічного персонажу при дворі великого князя Київського Ярослава Мудрого впродовж 2 третини XI ст.

Будівництво храмів і монастирів в Давній Русі вже невдовзі після прийняття християнства в 988 р. перетворилося на майже буденне явище. Становлення високих будівельних технологій і зодчеського мистецтва супроводжувалося появою самобутніх архітектурних шкіл в різних регіонах країни. Це призвело до того, що на Русі стали щороку з'являтися десятки культових споруд, окремі з яких зводились навіть за лічені місяці й тижні. Сучасні дослідники (зокрема, Б.В.Сапунов¹) підрахували, що у Східній Європі протягом XI-1-ої пол. XIII ст. існувало близько 10 тисяч церковних парафій, а отже цілком самобутніх храмів з власною історією та неповторним архітектурним силуетом, від простих дерев'яних каплиць у вигляді звичайних рублених клітей до витончено-монументальних кам'яних соборів, які вражали своєю красою й величчю уяву сучасників.

За таких грандіозних темпів будівництва (в середньому 40 будівель щороку впродовж 250 років!) інформація про культові споруди, безумовно, мусила знеособлюватись та вихолощуватись. З писемних джерел, що дійшли до наших днів, відомо хіба що про кілька сотень храмів, при чому у більшості випадків ці свідчення обмежуються лише скупю згадкою про початок і завершення будівельних робіт або якісь ремонтно-опоряджувальні доробки. Та іноді окремим пам'яткам вдавалося виділитися на цьому безликому тлі. Серед них – Успенський собор Києво-Печерського монастиря, про який збереглися докладні історичні реляції та досконалі художні описи. Нині, коли храм нарешті відроджений після піввікового небуття (його було висаджено в повітря 3 листопада 1941 р. під час німецької окупації Києва), до складної й драматичної долі цієї пам'ятки знову пробуджується підвищений інтерес. Літературний доробок про Успенський собор нара-

хове чимало наукових і популярних робіт. Однак найдавніша історія храму приховує ще багато «білих плям» й маловідомих фактів.

Історія будівництва Успенського собору найбільш повно викладена на сторінках Києво-Печерського патерику, зібрання житій лаврських подвижників, що був укладений в першій чверті XIII ст. володимиро-суздальським єпископом Симоном та його учнем, печерським іноком Полікарпом, на підставі монастирських переказів та легенд². Фактично ж пам'ятка становить собою кілька великих добірок оповідань-«новел» з власними заголовками і сюжетними лініями. Центральним розділом Патерики вважається «Оповідь про заснування Печерської церкви», яка, насправді, складається з 6 цілком самостійних переказів («Про задум і божественну спонуку розпочати будівництво Печерської церкви», «Про прихід церковних майстрів з Царгороду», «Про те, коли була заснована церква Печерська», «Про прихід іконописців церковних», «Про диво з чудотворною іконою Богородиці», «Про освячення святої трапези»), пов'язаних між собою суцільною композицією та послідовним розвитком сюжету.

Відразу слід відзначити, що внутрішня узгодженість всіх сюжетних ліній твору є ілюзорною. Дослідники вже давно помітили численні розбіжності та взамовиключні суперечності у викладі багатьох епізодів твору, зокрема, в розповідях про фінансування споруди, обставини її будівництва та подальшого опікування над нею князів, у висвітленні різних супутніх обставин тощо. Всі ці недоліки було віднесено на рахунок «невдалої редакційної обробки» та «механічного поєднання різних переказів в один»³. Висловлювалася навіть курйозна думка, що «печерську легенду» не можна вважати цілком достовірним історичним джерелом. О.П.Толочко обстоює погляд, що весь успенський цикл як інспірація влахернського культу стосувався однойменного київського собору в урочищі Клов⁴, а отже всі подробиці й обставини історії Печерського монастиря і його кафедрального храму наприкінці XI ст. ...просто сфальсифіковані. За твердженням автора, володимиро-суздальський єпископ Симон вчинив безпрецедентний плагіат – переписав і скомпонував агіографічні матеріали, присвячені Кловському Влахернському храму, в такий спосіб, що їхні свідчення були, буцімто, віднесені до історії Печерської лаври. Це оригінальне припущення слід визнати абсолютно штучним, оскільки воно не підкріплене жодним серйозним аргументом, крім випадкового співпадіння патронімів та бажання обґрунтувати схоластичну авторську концепцію про те, що так звана «влахернська легенда» була лише по-

літичною аспірацією амбіційних імперських претензій Володимира Мономаха⁵.

Насправді ж, подібна плутанина могла виникнути через те, що укладачі твору Симон і Полікарп саме усунулися від будь-якого редагування своїх матеріалів і сумлінно записували (чи копіювали) їх без ані найменшого наміру якось вплинути на зміст чи ідеологічну забарвленість стародавніх легенд. Таким чином, ми маємо перед собою звичайну літературну компіляцію, в якій химерно переплелися перекази, що створювалися в різному історичному оточенні впродовж тривалого проміжку часу, не менше 100 років поспіль⁶. Саме цим, мабуть, й слід пояснювати появу та накопичення в творі протиріч фактографічного змісту. Між іншим, ще відомий дослідник Д.В.Айналов припускав існування у складі Печерського патерику кількох значних сюжетних пластів («грекофільського», «норманського» та власне руського)⁷, які відображали сімейно-кланові чи суспільно-станові погляди укладачів твору на історію будівництва та призначення Печерської церкви, а отже пропонували свою особистісну, тобто зацікавлену, іноді упереджену, але не обов'язково сфальсифіковану інтерпретацію дійсності.

Кожна з причетних до спорудження храму сторін (а до цього доклали руку всі троє старших синів Ярослава Мудрого) мала свою власну точку зору на те, що відбувалося навколо нього. Виходячи з цього, варто відмовитися від надміру скептичного ставлення до інформації, повідомленої в Патерику. Крім того, не слід забувати, що ми маємо тут справу з особливим агіографічним жанром – так званим *miraculum*, або описом чудес. Дійсно, уява наших предків суттєво відрізнялася від сучасного раціонально-скептичного сприйняття оточуючого світу. Позаяк це означає лише одне: реальні події зовсім не обов'язково мусять відбуватися в тій самій послідовності і в той самий спосіб, у який вони описані в Патерику; однак навіть вкрай фантастичне зображення справжніх подій, сповнене містико-алегоричних алюзій, могло цілком правдиво відображати справжні почуття, настрої та поведінку учасників. Іншими словами, «міф – це [не вигадка, а усього лише] метафора того, що неможливо описати в будь-який інший спосіб»⁸, а «міфологія – це завжди містифікована й опоетизована історія»⁹. Особлива ж цінність міфологічної інформації полягає в тому, що вона може служити носієм прихованих знань, незалежно від того чи правильно розуміють її оповідачі, які переказують текст.

Історія Успенського собору, викладена в Печерському патерику, містить багатьох прихованих натяків, недомовок і замовчувань. «Кти-

торська легенда» вже сама по собі викликає чимало запитань. Перш за все дивує, що першим фундатором і благодійником храму став іноземець, «князь *Варяжської землі*» Шимон (давньосканд. Sigmundr), тобто норманин, уродженець Північної Європи чи Скандинавії, якому відводився у тогочасній суспільній ієрархії набагато нижчий щабель, ніж властивим руським князям, нащадкам Ярослава Мудрого. До того ж він замолоду був іншівірцем й дотримувався західного сповідання, або, як каже давньоруський письменник, «латинської буєсті»¹⁰, тобто «католицького безумства». Взагалі незрозуміло, звідки у православних агіографів знайшлося стільки поваги й довіри до цієї людини, яка, за їхнім власним переконанням, мала таке несхвальне і неблагонадійне минуле. І це в той час, коли решта ктиторів храму чомусь згадується лише поспіхом, майже кількома рядками¹¹.

Ким же насправді був цей виходець з «*землі Варяжської*»? Про його походження можна дізнатися з Патерику і літописів наступне. На початку 1020-х рр. на Русі з'явився відомий кондотьєр і авантюрист Якун (сканд. Nākon) Сліпий (про це дивне прізвисько розповімо пізніше), що пристав на службу до київського князя Ярослава Мудрого. Всі його старші родичі правили в Норвегії впродовж 40 років на межі X-XI ст., а йому самому вдалося стати співправителем свого дядька в 1014-16 рр.¹² Проте, коли королівську владу в Норвегії захопив Олав Гаральдсон з клану Інґлінґів, найбільше відомий сучасникам не військовою звитягою, а наверненням в християнство свого народу, і навіть проголошений святим, Якун був змушений відправитися у вигнання. Проте йому вдалося зробити успішну військову кар'єру на Русі. В 1024 р. він брав участь у міжособній війні свого сюзерена проти чернігівського князя Мстислава Хороброго і в кривавій битві під Лиственем втратив фамільну реліквію – дорогоцінну луду або вишитий золотом плащ¹³. Пізніше Якун опинився у володіннях свого нового сюзерена – датського короля Кнута Могутнього, – на Британських островах, але в 1028 р. після поразки Олафа Святого йому вдалося, щоправда лише в якості датського намісника й на дуже короткий час, повернутися до Норвегії, де вже за рік його підстергла нагла смерть: він втопився в одному з норвезьких фіордів¹⁴. Якун залишив після себе двох синів Ульва та Асура, однак їхній рід незабаром вгас.

Шимон і його брат Фріанд доводилися небожами цьому войовничому норману. Вважається, що з його ж немилості вони й були змушені після смерті батька залишити рідний край й поневірятися на чужині¹⁵. О.Пріцак схильний вважати, що розбрат між родичами стався

тому, що Якун втратив свою владу й володіння в Норвегії саме через рідного брата Африка (*Afreka(son)>African), батька Шимона¹⁶. Проте ця точка зору не витримує елементарної критики: Якун не міг позбавити небожа родової спадщини, яку загубив і сам. З іншого боку, достеменно відомо, що Шимон з'являється на Русі вже після смерті дядька (1029), а отже останній аж ніяк не міг вплинути на його долю¹⁷. Разом з тим не існує жодних підстав сумніватися в правдивості свідчень Патерика: *«изгна ...от области ею»*¹⁸. Відтак все стає на місце, якщо згадати, що у Скандинавії впродовж всієї епохи середньовіччя земельні володіння не могли вільно відчужуватися, передаватися в індивідуальну власність. Сімейна маєтність – одаль (odall) – після смерті батька не підлягала перерозподілу, а діставалася повністю найближчому за старшинством родичу згідно принципу майорату, тобто не повинна була відходити за межі домової общини, не могла перетворитися на предмет купівлі-продажу¹⁹. За таких обставин, коли чисельність родичів занадто зростала, а їхня черга спадкування занадто віддалялася, більшість представників родового клану, особливо наймолодших, зазвичай мусила шукати кращої долі в пошуках нових незайманих земель або задовольнятися військовими набігами. Звідси випливає, що племінники Якуна залишили батьківщину не через злостивість дядька, який, зрештою, й сам став вигнанцем, а тому що належали до бічної лінії наслідування. Подібним «находникам» – шукачам долі, як правило, залишався лише один єдиний вибір: відправитися у «вік», тобто грабіжницькі походи на сусідні країни (звідси й походить назва «вікінг»²⁰) або найнятися на службу до іноземних правителів, щоб перешкоджати нападам своїх же співвітчизників.

На Русі ці зайди були відомі під іншим іменем – «варяги», яке походило від давньоскандинавського слова vaга – обітниця, клятва, обіцянка й означало діаметрально протилежне поняття – людей, що не грабували беззямно, а навпаки укладали договір про співробітництво або партнерство у військових походах або у торгових справах. Принаймні обидва ці заняття тривалий час залишалися заледве не синонімами; нерідко воїн ховав свого меча, коли сила була не на його боці або вигідніше було мати приятні стосунки з тубільцями, і навпаки торговець хапався за зброю, щоб захистити своє майно. Крім того, існувало ще споріднене омонімічне поняття вага – товари, яке напрочуд гармонійно підходило до соціально-станової характеристики вихідців з Скандинавії – мандрівних вояків, що навперемін торгували захопленим крамом або винаймалися на військову службу до сильнішо-

го правителя²¹. Шимон за давнім звичаєм подався на Русь і знайшов там притулок при дворі все того ж самого Ярослава Мудрого, ставши вихователем у його молодшого сина Всеволода. За підрахунками О.Пріцака, це сталося «невдовзі після 1030 р.», коли йому виповнилося десь 10-14 років, тобто він народився бл. 1016-1020 рр.²²

«Обретіння» Шимоном нової батьківщини, за звичай, датують дуже широко: 1030-ми або 1040-ми рр., виходячи, мабуть, з того, що його вихованець Всеволод (народився 1030 р.) мусив бути вже підлітком, або навіть повнолітнім, якщо припустити, що він вже встиг отримати самостійне князювання²³. На противагу цьому зазначимо, що на Русі дітей долучали до дорослого життя ще в юному віці. Володимир Мономах, зокрема, «*тужсалъ, пути дѣтя и ловы с 13 лѣтъ*»²⁴. Крім того, самостійних уділів на Русі за правління Ярослава Мудрого взагалі не існувало, а в давньоруських містах сиділи не його сини, а звичайні посадники з бояр або служилих чиновників-«міністеріалів»²⁵. В такий спосіб київський монарх усував загрозу удільного сепаратизму, хоча замолоду, за іронією долі, був сам причетний до заколоту проти власного батька Володимира Святославича. Звідси будь-які умоглядні припущення щодо самостійної ролі Всеволода і його «мажордома» Шимона не відповідають дійсності. Останній не міг стати тисяцьким у руського княжича, оскільки останній за життя батька так і не отримав ніяких повноважень. Залишається лише додати, що в Патерику Шимон представлений як «*старѣй*», «*старийший*» по відношенню до Всеволода²⁶, тобто в якості усього лише наставника, опікуна або вчителя, а не воєводи, адміністратора чи командира військової залози.

Шимон тривалий час, понад третину віку, залишався в тіні своїх високих покровителів. Він уперше з'являється на історичній сцені лише наприкінці 60-их рр. XI ст., коли йому виповнилося вже за 50. Писемні джерела фактично замовчують, чим він займався увесь цей час, оскільки «*велику власть*»²⁷ від свого нового сюзерена варяг спромігся отримати лише після того, як Всеволод Ярославич одержав свій спадковий уділ – Переяславське князівство – в середині 1050-их рр. Яскраве світло на цю загадку проливає дуже символічна деталь: Шимон прибув на Русі не у повній самоті, а з великим почтом співплемінників і челядинів – «*со всѣмъ домомъ своимъ, яко до 3000 душъ, и съ иереи своими*»²⁸. Звичайно, всі ці люди не були його кривними родичами, а, скоріше, просто прирівнювалися за давнім звичаєм фамільного патронату до великої патріархальної сім'ї. Водночас чисельність так звано-

го «дому» Шимона наближається до традиційного розміру *тінгаліду* – невеликої постійної армії з 3000 дружинників, що приймала участь в морських походах вікінгів на Заході²⁹.

Виходить, що на Русь з Норвегії прибула не посольська місія із візитом ввічливості, а ціла наймана армія на чолі зі своїм військовим командиром, що можна розглядати в двох вимірах: як екстремальну подію (вимушену міграцію-вигнання цілого анклаву дружинників, про що говорить Патерик) або ж навпаки як цілком буденний епізод повсякденного життя професійного воїна-найманця. Нагадаємо, що за хронологією Г.С.Лебедева, середина 1010 – початок 1040-их рр. були часом найбільших військових успіхів «конунгів-вікінгів», що здійснювали глобальну експансію в загальноєвропейському масштабі³⁰. Звідси прибуття Шимона до Києва слід пов'язувати не з якимисьь екстраординарними обставинами, а, скоріше, з особистим запрошенням Ярослава Мудрого, який в 1030-40-і рр. здійснив кілька військових кампаній на західних і південних кордонах своєї держави – в Підляшші, Польщі, Литві, ятвязьких землях та у Поросці³¹ й потребував у зв'язку з цим в добре вишколеній збройній силі.

Остання ремарка фрази («*съ иереи своими*») вказує, що варязький найманець тримав біля себе навіть особистих священників-духівників, які, за переконанням укладачів Патерику, належали до латинського сповідання. Ця промовиста деталь підкреслює, що Шимон збирався затриматися на Русі надовго, заради чого, власне, й зібрав навколо себе великий гурт прибічників й помічників, чії послуги могли знадобитися йому в майбутньому. Така величезна кількість новоприбулих – васалів, слуг і навіть кліриків, – не лише підкреслювала гоноровий статус знатного сеньйора, але й, як слушно видається, вказувала на якісь особливі права та заслуги останнього. Складається враження, що Шимон розраховував на особливий прийом при великокнязівському дворі й отримання достойного «кормління», яке відповідало б його суспільному рангу. Дуже швидко з'ясовується, що він і справді отримав виняткову винагороду за свою службу руським князям. Нею виявилися чималі земельні володіння у вигляді відчужуваного феодального аллоду, якими Шимон міг вільно розпоряджатися, оскільки в майбутньому він навіть спромігся подарувати «*имѣнѣ многа*» Печерському монастирю³². Ця маєтність могла перейти до нього лише за умови несення певних феодальних повинностей, передусім військової служби³³. То ж чи не у цьому полягала та велика «честь», якої він удостоївся згідно Патерику від Ярослава Мудрого та його сина Всеволода?

Разом з тим слід підкреслити, що за своїм служилим рангом Шимон наближався, скоріше, до боярського, аніж князівського стану, тому його володіння підпадають радше під визначення боярської вотчини, яка відрізнялася від князівської волості обсягом імунітетних прав. Збереглися дані топоніміки, які свідчать, що Шимон отримав від київського князя та його нащадків з роду Всеволода низку сіл на Суздальщині, що була спадковим доменом переяславських князів. Відома дослідниця О.Ридзевська встановила, що під Смоленськом, Мінськом і Псковом, а також у Володимирській, Московській та Калузькій областях Російської Федерації зустрічаються населені пункти з коренем семья- / семіг-, явно похідні від родової назви родового клану Шимона «семінги»³⁴ (про нього див. нижче). Саме у цих вотчинних володіннях й міг розселитися «дім» знатного варяга, доки він ніс військову службу на далекому південному порубіжжі Переяславської землі. Існували й інші маєтності, набуті нащадками Шимона у Північно-Східній Русі в післямонгольський період. За даними Б.А.Воронцова-Вельямінова, в Ростово-Суздальській землі з'явилося кілька сіл, ймовірно, пов'язаних з його ім'ям. У Володимирській губернії, на річці Малий Киржач збереглося до наших днів одразу два села з назвою Шимонovo, а праворуч від дороги з Ростова на Суздаль – село Шимониха. Ще одне Шимонovo знаходилося у 20 верстах південніше від Можайська, в басейні Москва-ріки. Там само можна знайти понад десяток сіл з назвами, похідними від імен нащадків Шимона – боярина Протасія, тисяцького Івана Калити, та його спадкоємців³⁵.

Коли Всеволод Ярославич нарешті зійшов на Переяславське князіння, Шимон очолив князівську дружину. В його обов'язки входило дбати про охорону неспокойних рубежів князівства від навали нової хвилі степових кочовиків-половців, що з'явилися в причорноморських степах в середині XI ст.³⁶ В 1068 р. Шимон разом з коаліцією Ярославичів намагається дати відсіч половецьким ордам на річці Альті під Переяславом. Проте руське військо було вщент розбите ворогами; у жорстокій січі полягло чимало ратних людей³⁷. Важке поранення отримав і сам Шимон, залишений напризволяще на полі бою. Споглядаючи жахливі наслідки кривавого побоїща, він дає обітницю збудувати на власні кошти християнський храм, якщо вціліє. Показово, що це рішення він прийняв під впливом дуже сильного душевного потрясіння, що супроводжувалося екстатичними мареннями. Поглянувши в небо, Шимон зненацька побачив фантастичне марево: *«възрев же горе и виде церковъ превелику, якоже преже виде на мори»*³⁸.

~~~~~

Як з'ясовується, загадкова алюзія «храм на морі», що трактується укладачами Патерику *буквально* як спогад Шимона про таємниче видіння, побачене ним під час переїзду на Русь *морським шляхом*, може тлумачитися в більш раціональній спосіб. Згідно гіпотезі М.Сичова, наведений пасаж слід вважати не стільки літературною алегорією Небесної непорушної церкви (алюзія на євангельські слова: «*і на скелі оцій побудую Я Церкву Своєю, – і сили адові не переможуть її*» (Мф. 16. 18), а також символічна гра слів: Симон – язичницьке ім'я апостола Петра й водночас ім'я новонаверненого язичника Шимона), скільки відображенням цілком натуралістичних вражень Шимона від перебування у рідних краях – на землях Північної Європи. Вислів «*церковь превелика на морі*» перегукується з назвою храмового ораторія, або амфікніонія св. Михаїла над Морською прірвою в Бретані (*in Periculo Maris* або *in Monte Tumba*), що був збудований кельтськими анахоретами у VIII ст. З іншого боку, згадка в патериковій оповіді «Про час заснування Печерської церкви» про росу, що випала на підмурках Успенського собору, теж повертає нас до легенди бретанського святилища. В цій легенді єпископу Аутберту Авраншському допомагає визначити межі майбутнього храму нічна роса, яка рясно вкрила землю, залишивши сухим лише місце, призначене для будівлі³⁹. Цілком можливо, що Шимон мав якусь докладну інформацію про згаданий храм від своїх земляків, позаяк вигнанці з Норвегії та Швеції часто знаходили прихисток в норманських володіннях англо-скандинавської імперії на півночі Франції (в Бретані і Нормандії) та Британських островах (в Нортумберленді).

Подальша історія описана в Патерику вже без особливого драматизму та містичних деталей. Одужавши, варяг офірував на майбутню церкву свої найкоштовніші статки – золотий пояс у 50 гривень та вінець зі скульптурного розп'яття Христа, які здавна зберігалися в його родині. Дорогоцінний пояс був використаний печерськими іноками як мірило при розмітці підвалин Успенського собору⁴⁰, а пізніше був переданий до монастирської скарбниці⁴¹. Сам Шимон у всіх цих подіях вже не приймав жодної участі; не був він чомусь запрошений й на освячення храму. Можливо тут спостерігається звичайна «фігура замовчування», пов'язана із прагненням применшити особистий внесок чужинця в будівництво храму. Нагадаємо, що в ктиторській легенді домінували сімейні перекази київських князів, які могли вбачати в Шимоні небажаного конкурента, зайду. Разом з тим печерські ченці все ж таки віддали належне його релігійному заповзяттю. Після своєї

смерті Шимон був похований на цвинтарі Успенського собору, а всі його нащадки отримали благословення від ігумена Феодосія «*во вся дни живота вашего и до последних рода вашего*» із здобуттям так званої «розгрішувальної молитви» – прощеної записки, яка вкладалася в руки померлих, при чому «*прежде бо сего инъ не сътвори сицевыя вещи в Руси*»⁴².

Простеживши нескладні колізії життєвого шляху Шимона на підставі давньоруських пам'яток, спробуємо з'ясувати, чи існували свідчення про нього в іноземних джерелах. Дискусія про походження цього історичного персонажу точиться в науковій літературі вже понад століття. Чи не міг він залишити свої сліди в європейській історії на кшталт знаменитого Рюрика Ютландського, що став родоначальником династії Рюриковичів? Позаяк постать Шимона через його родинні зв'язки встигла привернути увагу багатьох скандинавських славістів ХХ ст. (Ф.Браун, А.Рупрехт, Ерік Брате, А.Стендер-Петерсен), які виводили його генеалогічне коріння з норвезької чи шведської племінної знаті⁴³. В підсумковій роботі О.Пріцака було остаточно підтверджено припущення, що найближчого родича Шимона Якуна Сліпого слід ототожнювати з норвезьким ярлом⁴⁴ Гаконем Ейріксоном⁴⁵, що володарював в історичній області Тренделаг в центральній Норвегії. Ця місцевість була розташована навколо Трондгеймс-фіорду в одній з найбільш заможних провінцій краю, яка славилася своїми родючими долинами та добре розвиненими морськими і сухопутними комунікаціями⁴⁶.

З писемних джерел відомо, що Гакон належав до впливового і харизматичного скандинавського клану Семінгів, які претендували на королівську владу в Норвегії, виборюючи її в іншого, не менш знаменитого роду Інглінгів. В 970-996 і 1000-1014 рр. їм вдалося отримати під свою оруду практично всю Норвегію, хоча іноді вони перебували під датською зверхністю. Політична посілість, столичний масток ярлів Тренделагу знаходилася в містечку Гладір на правому березі річки Нід, що перетинала цю область зі сходу на захід. Нині її археологічні рештки розташовані в околицях сучасного міста Трондхейму⁴⁷. Поблизу Гладіру знаходився один з найвідоміших поганських центрів дохристиянської Норвегії з храмом богу Тору, де відбувалися великі зимові та літні учти і жертвоприношення. Неповдалі цього місця, на прибережній ріні річки Нід біля її гирла збиралися народні збори (тінги), на яких обиралися королі Норвегії. В 996 р. новий норвезький король з клану Інглінгів Олав Трюгвассон заснував в річковому есту-

арії торговельне місто й власну резиденцію – Нідарос, яка de factum стала політичною столицею країни й зберігала цей статус аж до 1380 р., часу падіння давньонорвезької незалежності.

Саме звідси розпочалася християнізація Норвегії й навернення навколишнього язичницького населення. В Нідаросі було засноване перше норвезьке єпископство (1029) і збудовано храм на честь першого скандинавського святого, короля-мученика Олава Гаральдсона (1030), куди стікалися на прощу величезні натовпи прочан⁴⁸. Цікаво, що тут також було засновано церкву святого Климента, папи Римського (1015), культ якого мав величезну популярність на Русі і мощі якого зберігалися в Десятинній церкві Києва. На підставі наведених прикладів можна говорити про існування потужного духовного і культурного обміну між обома країнами, що полягало в запозиченні священних символів та реліквій. Як відомо, Олафу Трюгвассону згідно ісландським королівським сагам приписувалося навернення конунга Вальдамара і всіх його підданих з Гардаріків, себто великого князя Київського Володимира Святославича і Руської землі⁴⁹. Сучасні історики схильні вважати, що насправді все було навпаки й майбутній норвезький конунг міг познайомитися з літургійними та обрядовими особливостями нового християнського віросповідання під час перебування на Русі⁵⁰, а отже скандинавські еклезіоніми, пов'язані з Климентом Римським, мають виразно південноруське, київське походження. Проте існували й зворотні запозичення. В Новгороді вихідцями зі Скандинавії ще у 1030-40-і рр. було збудовано Olafs kirkі – церкву в ім'я св. Олава Гаральдсона⁵¹.

Очевидно, що в такий спосіб відобразилися прямі екуменічні контакти двох великих етносів, коли ще не існувало непримиренних ідеологічних розходжень між західною та східною церквами. Відтак й поява в Києві в 1020-их рр. чергового вихідця з Скандинавії не сприймалася як екстраординарна подія, тим більше, що прибулець не був звичайним простолюдином, а належав до уславленого роду. Обидві аристократичні династії – Семінги та Інглінги, – вважали своїм пращуром Одіна, верховного бога германських племен, що створювало над ними містичний ореол провіденційної обраності. Між іншим, суперечку про те, чому Якуна називали на Русі Сліпим («*Якун Сьлепъ*»), або за іншим припущенням «Красивим», «Статним» (від слова «*лепъ*»), очевидно, слід вирішувати саме в сакральному контексті. Згідно скандинавській міфології Одін пожертвував своїм оком, щоб напитися з джерела знань та мудрості (скальдичний епос «Молодша Едда») й

отримати дар проникливого розуму і поетичного обдарування⁵². В рунічній поезії часто згадується, що Один маскувався під старого одноокого мандрівника з довгою сивою бородою та крилатим капелюхом, низько натягнутим на вуха; він озивався на ім'я Гестумблінді, що буквально означало «сліпий блукалець»⁵³.

Таким чином, характерна риса фізичного каліцтва (сліпота) може виступати у пізній скандинавській традиції, скоріше, як інкарнація міфічного божества-предка, хоча не виключено, що Якун, дійсно, втратив одне око під час військових сутичок. Нагадаємо також, що й ім'я легендарного руського князя Олега (886-912), насправді, було священним титулом *helgi* («святий», за слов'янським визначенням «віщий»), що втілював собою сакральну і ритуальну функцію запрошеного чи виборного правителя⁵⁴. В будь-якому разі золоте корзно-плащ і символічна «одноокість» Якуна свідчили про його високе аристократичне походження. Така ж відзнака шляхетності лежала й на Шимоніві. На підставі генеалогічних матеріалів вдалося реконструювати їхні родинні зв'язки. Оразу зауважимо, що ці зв'язки виявилися здебільшого настільки розгалуженими і заплутаними, що просто неможливо підібрати для них адекватну генеалогічну термінологію. Тому просто опишемо ці віддалені гілки спорідненості.

Двоюрідний дід Шимона Свейн Гаконарсон був одружений на Голмфрід, доньці шведського короля Олава Скаутконунга (995-1020/22) і тому доводився дівером київському князю Ярославу Мудрому (1019-54), що взяв шлюб з іншою донькою Олава – знаменитою шведською принцесою Іриною-Інгігердою (тобто шведський конунг являвся тестем водночас і норвезького, і руського правителів). З іншого боку, Шимон був онуком датської принцеси Гюди (Гіти), рідної сестри все того ж самого короля Олава по материнській лінії (тобто обоє мали єдину матір, але різних батьків). Крім того, сестра Гюди Естрід була пошлюблена з рано померлим сином Ярослава Мудрого Іллею (1019). Відтак Шимон доводився *троюрідним братом* Всеволоду Ярославичу (лишень був на 10-15 років старшим його), про що чомусь не згадується ані в жодному з генеалогічних досліджень з історії Давньої Русі⁵⁵, ні в працях сучасних медієвістів, що займаються історією Скандинавії та становленням її політичних взаємин з сусідніми країнами й Східною Європою в першу чергу. Між тим згаданий генеалогічний зв'язок зіграв вирішальну роль в долі цього історичного персонажу, зробивши його досить помітною фігурою при одному з найвпливовіших європейських дворів 1 пол. XI ст.

Отже, варязький вигнанець Шимон знаходився у більш-менш тісних родинних стосунках з більшістю старовинних монархій Північної і Східної Європи та являвся спадковим принцом крові, що міг в будь-який момент зажадати свою частку багатства й влади. Історія знає чимало покривджених шукачів долі, яким вдалося заснувати власну правлячу династію. Згадаймо хоча б руського князя Володимира Святославича, який був бастардом і братовбивцею, перш ніж зайняв київський престол. Це змушувало всіх інших «законних правителів» рахуватися з енергійними зайдами і авантюристами, розраховуючи в майбутньому мати зиск від подібної «протекції». Не становив винятку й київський князь Ярослав Мудрий, який зібрав при своєму дворі мало не всіх європейських «маргіналів». Слід відзначити, що гостинністю й захистом могутнього руського володаря в цей час користувалося чимало аристократичних ізгоїв з усіх куточків Західної і Північної Європи, зокрема принц Ендрю, майбутній король Угорщини (1046-61)⁵⁶, та ярл Гарольд Гардрода, майбутній норвезький конунг (1046-66)⁵⁷, що навіть побралися з доньками Ярослава.

Наприкінці життя Шимон пристав до православного обряду й обрав своїм новим духівником печерського ігумена преп. Феодосія. Цей вибір, звичайно, не був пов'язаний з видінням на Альтському полі, після якого минуло ...більше 5 років! Існує більш прозаїчне пояснення релігійної ревності неофіта. В останній третині XI ст., коли розвертається благочестива діяльність Шимона, різко загострилася антикатолицька риторика церковних ригористів, спрямована проти «папезів» та еретиків. На Русі помітно зростає продукування оригінальних і перекладних антикатолицьких трактатів («Стязаніє з латиною» митрополита Георгія (1065-1076), «Послання антипапі Клименту III», «Трактат про опрісноки» і «Правило» («Канонічні відповіді») митрополита Іоанна II, «Послання до князя Ізяслава Ярославича про латинян» ігумена Феодосія і т.п.)⁵⁸. Формальним приводом для активізації антилатинської полеміки стала нерозважлива політика тодішнього київського князя Ізяслава Ярославича, який заради збереження влади встановив дипломатичні відносини з папським престолом і був запідозрений в спробі проголосити Русь леном св. Петра, що створювало серйозну загрозу геополітичним інтересам Візантійської імперії.

Відверта прозахідна орієнтація правлячої династії змусила представників провізантійського православного кліру вдатися до брутальних закликів проти «інородців», в яких використовувалися

ксерофобські гасла, як-от не спілкуватися і не справляти молитов спільно з іноземцями, а особливо ж іновірцями, не вступати з ними у шлюбні відносини, навіть не приймати їжі з їхніх рук, якщо це не призведе до небезпечних наслідків⁵⁹. Звідси можна дійти висновку, що становище навіть зрусілих «латинян» у Київській державі в останній третині XI ст. стало ледь терпимим, а самі вони постійно наражалися на підозри й звинувачення в підступності й нещирості. Ці нападки, напевно, не минули й Шимона, «милостника» молодшого сина Ярослава Мудрого, який визнав на краще залишити «*латынскую буеть*». В цей час відбуваються одразу 2 вагомні події, які докорінним чином змінили долю варязького найманця. Після 1073 р. починає стрімко набирати політичного впливу його сеньйор й покровитель Всеволод Ярославич. Вже за кілька років останній після низки загадкових смертей найближчих суперників став одноосібним верховним правителем Руської держави. З далекого Переяслава разом з усіма своїми підданими він перебирається до першопрестольного Києва.

Одночасно на південній околиці міста набуває все більшої слави й процвітання Печерський монастир, заснований на князівських доменіальних землях, так званому «княжому полі»⁶⁰. Він швидко перетворюється на самий впливовий центр східноєвропейського православ'я, своєрідну духовну академію руського чернецтва. Недарма про нього казали: «*тѣмъже почтенъ есть манастирь Печерскый старей всѣхъ*»⁶¹. Слід підкреслити, що поруч розташовувалася великокнязівська резиденція на Берестові, яка протягом останньої чверті XI – початку XII ст. зберігала ключову роль в політичному житті Давньої Русі як своєрідний сакральньо-адміністративний центр, де відбувалося світське настолювання київських князів або приймалися важливі законодавчі ініціативи. У 1073 р., узурпувавши владу і вигнавши свого брата Ізяслава, Святослав і Всеволод Ярославичі «*внидоста в Кыевъ, мѣсяца марта 22, и сѣдоста на столѣ на Берестовомь...*»⁶² У 1115 р. перед своїм утвердженням на київському престолі, переяславський князь Володимир Мономах «*созва дружину свою на Берестовомь: Ратибора Киевського тысячьского, Прокопью Белозородского тысячьского, Станислава Переяславьского тысячьского, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича Олгова мужа...*»⁶³ і прийняв тут низку положень антилихварського законодавства, що стали своєрідним елекційним маніфестом під час захоплення влади⁶⁴.

Руські князі досить швидко збагнули, яку користь вони матимуть від протегування високоавторитетному у справах віри й добродієч

монастирю. У Печерській обителі гуртувалися справжні аскети й подвижники; високоерудованих й благочестивих печерських іноків стали згодом обирати навіть на єпископські кафедри⁶⁵. Крім того, вважається, що монастир зберігав повну автономію від митрополичого управління й не мав офіційного покровителя, тобто ніколи не був князівською патронімією. Цікаву думку висловив нещодавно відомий дослідник Ю.С.Асєєв, котрий дійшов висновку, що печерські ченці, розпочавши в 1073 р. будівництво кам'яного собору Успіння, реалізовували в ньому програмні засади своєї общини. Вони свідомо започаткували цілком новий архітектурний тип православного храму, змодельованого спеціально для монастирської літургії, тобто релігійних потреб не мирян, а чорноризців⁶⁶, що відповідало спіритуалістичній основі церковної назви. Існує припущення, що в подібний спосіб в давньоруській архітектурі відобразилося зародження і становлення цілком незалежної (національно-спрямованої) чернечої організації, яка потіснила нерозвинені первісні зразки, запозичені з Візантії⁶⁷. Звідси легко здогадатись, чому Шимон, «варяг» і «латинянин», за визначенням православних догматиків, прибувши до Києва з князем Всеволодом, вирішив опікуватися саме цією обителлю й захотів стати її офірувачем.

Іноземець, що автоматично вважався неблагонадійним⁶⁸, навряд чи міг вільно заснувати ктиторський монастир, але міг за церковним уложенням увійти до кола воцерковлених, патронуваних самою церквою (тобто тих, що перебували під її захистом) людей, якби захотів або був присилуваний офіційно легалізувати ці стосунки. Питання про правовий статус Шимона в княжому оточенні в умовах релігійної нетерпимості на Русі в останній третині XI ст. потребує окремого дослідження. Світська комендація військового командира-іноземця, тобто формальний акт, що встановлював залежні відносини між ним і його новим руським сеньйором, не гарантував захисту в питаннях віровизнання та обрядовірства, особливо, якщо згадати, що Всеволода Ярославича вважали відвертим філоромеем та грекофілом. Згідно з давньоруською юридичною термінологією, Шимон міг підпадати під категорію так званих прикладників, тобто людей, що уклали добровільну угоду про вступ у церковну громаду (іншими словами, під патронат монастиря чи кафедри) не внаслідок тяжкого соціального становища чи фізичних вад, а через потребу гарантованого захисту. Дослідники припускають, що в даному випадку інститут патронату міг охоплювати широко диференційоване за соціальним критерієм

кколо осіб, пов'язаних з княжою та церковною службою, що бажали використати вигоди або переваги від подібного союзу⁶⁹.

Слід звернути увагу, що фактично прикладники не являлися ні членами кліру (тобто церковними людьми у вузькому значенні цього слова), ні особами, зв'язаними з церквою за родом своєї діяльності, професії, або через умови матеріального забезпечення (прочани, богомольці, лікарі, каліки, люди з вродженими вадами тощо), проте їх навряд чи варто вважати виключно залежним сільським населенням, простою робочою силою. На думку митрополита Макарія, до цієї категорії входили також особи, що перебували під епітімією⁷⁰ (тут можна пригадати релігійне ренегатство, *«латынскую буеть»* Шимона). Окремі автори (К.Мисовський) розуміють під прикладниками «людей зайшлих або інокняжців, якими пізніше князі в своїх радчих грамотах дозволяли духівництву заселяти приналежну їм землю»⁷¹. В широкому розумінні в «зайшлих людях» можна вбачати переселенців, мігрантів, навіть іноземців; тут варто, зокрема, згадати полонених поляків, розселених Ярославом Мудрим після походу на Червенські міста в 1031 р. по річці Росі⁷².

Якщо виходити з подібного визначення, то прикладників можна трактувати як розряд людей, вибитих з колії узвичаєного укладу, що перетворилися на таких собі відщепенців-вигнанців. Дійсно, з формальної точки зору, Шимон був на Русі людиною чужою і зайшлою, без роду-племени, яка втратила родову спадщину-маєтність (одадь), а отже потрапляла під певне визначення ізгоя (*«а се четвертое изгойство...: аще князь осиротеет»*), тобто втратить засоби для існування). Як вже підкреслювалося раніше, в соціальному плані варяг мав досить високий статус віддаленого родича правлячої династії, але цей статус не був підкріплений спадковим титулом, ані фамільним маєтатом. Інші вихідці з Європи користувалися гостиною київського двору не більше кількох років й мали імунітет гостей або найманців, Шимон же залишився на Русі назавжди, а отже його юридичне становище мусило змінитися у відповідності до руського законодавства. Звичайно, поки що важко віддати перевагу якійсь одній з наведених характеристик, але не залишається жодного сумніву, що на схилі життя під тиском несприятливих обставин Шимон був змушений шукати заступництва у Церкві⁷³, підкріпивши його дуже багатими підношеннями.

Відомо, що він подарував Печерському монастирю не лише золотий пояс та вінець, які могли служити хіба що ювелірними прикрасами,

але й *«имѣннѣ многа на възграждение манастырю»*⁷⁴. Згідно Житію Феодосію, князь Святослав Ярославич також дав на будівництво Успенського кафедрального собору *«100 гривень злата»*⁷⁵, але цієї суми було явно замало для зведення всього храму – приміром на будівництво лише окремого Іоанно-Предтеченського приділу в 90-их рр. XI ст. пішло *«2000 гривень сребра и 200 гривень злата»* від боярського сина Захаріє⁷⁶. Отже, можна цілком впевнено стверджувати, що головним будівничим храму був саме варяг Шимон, який після своєї пожертви удостоївся отримання нового хрестильного імені – Симон, – від самого преп. Феодосія, а отже й повторного хрещення. Згодом за свої заслуги перед Печерською обителлю новоспечений неопіт був навіть похований в Успенському соборі: *«сий убо Симонъ пръвый положень бысть в тои церкви»*⁷⁷. Як бачимо, легендарна історія мала напрочуд прозаїчне пояснення й укладалася в усталену схему взаємин між впливовим феодалом та церковним осідком. Точна дата смерті варяга невідома, але оскільки він не приймав участі в освяченні Успенського собору, а його поховання виявилось найдавнішим в некрополі цього храму, то можна припустити, що Шимон помер незадовго до 1089-91 рр., тобто до урочистого відкриття церкви й перенесення до неї останків преп. Феодосія.

Рід Шимона почав множитися у руських землях, хоча й все більше віддалявся від Києва, поєднавши свою долю з нащадками Володимира Мономаха. Після смерті київського князя Всеволода (1093) й зміни династичного правління його піддані мусили перебратися до фамільного уділу Всеволодовичів – Ростовського князівства. Син Шимона Георгій став тисяцьким у Юрія Долгорукого й офірував великі статки – *«500 гривень сребра и злата 50 гривень»*⁷⁸, – вже на окування раки преп. Феодосія в 30-і рр. XI ст. Реконструкція О.Пріцаком родослівної нащадків Шимона в кінці XI – сер. XII ст.⁷⁹ документально не підтверджена. Автор уводить в генеалогічну стемму цього клану одразу двох нових персонажів – онука і правнука, які буцімто мали такі самі імена, як і родоначальники династії. В уяві дослідника ця схема набуває такого вигляду: Шимон (нар. бл. 1016/20, пом. бл. 1078 р.); Георгій (нар. бл. 1040/50, пом. бл. 1100); Шимон II (нар. бл. 1060/70); Георгій II (нар. бл. 1080/90, пом. після 1157, тисяцький (з 1113 р.) і регент Суздаля (1150-бл. 1157))⁸⁰. Ця реконструкція ґрунтується на сумніві, що в XI ст. місцеві жителі могли прожити більше за 50-60 років. Проте з давньоруських літописних джерел відомі випадки, коли люди доживали до дуже поважного віку.

СучасникігуменаФеодосіястарецьІєреміяПрозорливийпам'ятав хрещення Русі⁸¹. На підставі вибіркового медичного дослідження 54 домонгольських поховань з лаврського пантеону було встановлено, що вік окремих печерських ченців, зокрема Євстратія, Миколи Святоші, Никона Сухого та одного з греків-будівничих Успенського собору, досягав 60-70 років. Зрозуміло, що ці дані не дозволяють встановити середню тривалість життя в Давній Русі (XI-XIII вв.), але навіть такі відносні показники, наявні в нашому розпорядженні, говорять про її значну протяжність для окремих суспільних груп та прошарків. Київський воевода Ян Вишатич помер у 90 років⁸², ігумена Лазарева монастиря в 92 роки⁸³, боярин князя Олега Святославича Петро Ілліч у 90 років⁸⁴. В поважному віці померли багато руських князів: Ярослав Мудрий (76 чи 66), Володимир Мономах (72) й інші. Відтак Георгій Шимонович (друге покоління роду) міг народитися в останній третині XI ст. (фактично не пізніше смерті ігумена Феодосія в 1074 р.) й прожити 80 років, а отже уведення додаткових персонажів в генеалогічну схему є зайвим. В будь-якому разі він не міг стати ростовським тисяцьким при князі Юрії Володимировичі Долгорукому в 1096/1097 рр.⁸⁵, оскільки останньому на той час було ...6 років та й взагалі він отримав свій перший уділ в Суздалі не раніше 1108 р.⁸⁶

Нащадки Георгія Симеоновича були служилими боярами спочатку у володіннях володимиро-суздальських, а пізніше московських князів, але їхня історія – це вже історія пересічного феодального роду, що поступово втрачав свою героїчну харизму. Колишні вікінги не ходили більше в далекі походи й не відстоювали свого первородства перед далекими родичами з роду Рюрика, перетворившись на звичайних обивателів з далекої глушини. Ми не станемо розглядати тут генеалогію нащадків Шимона в післямонгольські часи, досить скрупульозно вивчену в багатьох роботах⁸⁷. Відзначимо лише одне: вони надовго пережили останніх Рюриковичів й усі злигодні й лихоліття, що випали на долю спадкової аристократії у Східній Європі в епоху нової та новітньої історії. І ще один цікавий факт: старшому поколінню людей, якому судилося здобувати освіту в Радянському Союзі, добре відомий шкільний підручник з астрономії. Він витримав кільканадцять перевидань й був написаний відомим вченим Б.А.Воронцовим-Вельяміновим⁸⁸, одним з останніх нащадків Шимона з клану норвезьких Семінгів.

1 Сапунов Б.В. Книга в России в XI-XIII вв. – Л., 1978. – С. 64.

2 Основну бібліографію наукової літератури, присвяченої Києво-Печерському патерику див. у книзі: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып. 1. XI – перв. пол. XIV в. – С. 312-313.

3 Толочко П.П. Влахернська легенда у Києво-Печерському патерику і Кловський Стефанич монастир // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 60.

4 Толочко П.П. Там само. – С. 58-69. Це непорозуміння ґрунтується на тому, що обидва згадані храми – Успенський Печерський собор та церква Положення Ризи Богоматері на Клові були пов'язані з сакральною символікою константинопольської церкви Влахернської Богоматері; в першому випадку завдяки храмовій намісній іконі, принесеній в Лавру з Візантії, в другому – на підставі еклезіюніму (посвяти культової споруди).

5 Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 113-121.

6 Згідно Подскальські Г., «окремі... частини (Патерику) були написані різними авторами або зазнали редагування різних редакторів. Тому для цього твору у сучасному його вигляді не властива цілісність (або поступальний, структурний чи мовний розвиток) ні в жанровому, ані у змістовному розумінні». Пор.: Подскальські Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237) (Subsidia Byzantinorossica. Т. 1). – СПб., 1996. – С. 266.

7 Айналов Д.В. История древне-русского искусства. (Курс лекций). – К.-Пгд., 1915. – Вып. 1. – С. 245.

8 Цит. за: Саган Карл. Драконы Эдема. Рассуждения об эволюции человеческого разума. – М., 1986. – С. 14.

9 Демин В.Н. Загадки русского Севера. – М., 2000. – С. 73.

10 Проф. Дмитро Абрамович. Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки). (Пам'ятки мови та письменства Давньої України. Том IV). – К., 1931. – С. 5 (далі ПКП).

11 У Касіянівській редакції Патерику 1462 р. Всеволод Ярославич з сином Володимиром Мономахом згадуються лише в якості свідків чудесного ознаменування місця під час закладки Успенського собору (ПКП. – С. 11); Ізяслав Ярославич виступає як нерозважливий гонитель печерної общини, а Святослав Ярославич представлений здебільшого в негативному контексті як узурпатор київського престолу та недоброзичливець ігумена Феодосія, і лише в одному місці він з'являється як офірувач земельної ділянки («княжого поля») під майбутній храм (там само. – С. 69).

12 Пріцак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. Том II). – К., 1997. – Т. 1. – С. 448.

13 Памятники литературы Древней Руси. XI – начало XII века. Составление и общая редакция Л.А.Дмитриева и Д.С.Лихачева. – М., 1978. – С. 162 (далі ПЛДР). Листвин – містечко на річці Рудь, притоці Снову; сучасне село Малий Листвин Ріпкінського району Чернігівської області. Див.: Железняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 81.

14 Там само. – С. 447. Окремі подробиці біографії Якуна-Гакона наведені також в книзі: Джонс Гвин. Вказ. робота. – С. 396, 398, 401, 405, 406.

15 За іншою, більш правдоподібною версією, Фріанд не є власним ім'ям, а лише спотвореним означенням *friandi*, «небіж» (іменникова форма від дієслова *fria-*, «любити»), тобто вихідна фраза з Патеріку мусила звучати так: «Якун вигнав свого *friandi* (племінника) на ім'я Шимон». Див.: Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 451-452. Цей лінгвістичний казус дуже нагадує ситуацію з міфічними братами Рюрика – Синеусом і Трувором, імена яких виявилися дослівною калькою із кількох затемнених за смислом термінологічних понять: *sine hus*, «свій рід» та *thru voring*, «вірна дружина».

16 Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 452. Вчений припускає, що Африкан був у спілці з норвезьким королем Олавом Гаральдсоном (1015-1030), який відняв родові володіння Якуна в центральній Норвегії. Разом з тим вчений забуває, що фактично ці землі виявилися втраченими й для Африкана, а отже політичне дворущництво останнього виглядає не вмотивованим. Більше того, згідно Прицаку, обидва брати до 1028 р. знаходилися разом на Русі й про конфлікт між ними нічого не відомо.

17 Недоречність цієї версії стає особливо помітною, якщо відносити прихід Шимона на Русь до 1030-х (О.О.Шахматов, Д.С.Ліхачов) або навіть 1040-х рр. (Б.А.Воронцов-Вельямінов), коли ніхто вже не міг зазіхнути на його права.

18 ПКП. – С. 1.

19 История Норвегии. – М., 1980. – С. 93, 98, 132-133.

20 Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Л., 1985. – С. 58-65. Різні версії з приводу етимології слова «вікінг» наведені в: История Норвегии. – М., 1980. – С. 100, прим. 4. Найбільш правдоподібне тлумачення цього терміну йде від слова «*vikja*» – «ухилитися», «повертати», тобто «вікінг» – це людина, що покинула вітчизну, відкинула осілий спосіб життя, повернула на шлях полювання за здобиччю. Зв'язок з давньоанглійським словом «*wic*» (лат. «*vicus*» – торгове місце, табір, місто) є примарним; це слово є лише фонетично спорідненим омонімом.

21 Джонс Гвин. Викинги. Потомки Одина и Тора. – М., 2003. – С. 247-248. Наймодернішу і разом з тим найкомпроміснішу концепцію скандинавської

інфільтрації на Русі запропоновано в книзі: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С. 40-55 і наст. (Серія «Україна крізь віки», т. 4).

²² Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 452-453.

²³ Качан Р.І. Варяг Шимон, легендарний ктитор Успенського собору // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1-2 жовтня 2001 р. – К., 2002. – С. 79.

²⁴ Орлов А.С. Владимир Мономах. – М., 1946. – С. 140.

²⁵ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – СПб., 1998. – С. 124-128.

²⁶ ПКП. – С. 1.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – С. 5.

²⁹ Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 444, прим. 15. Характерно, що Рюрик, запрошений на князювання новгородськими словенами, теж прибув на Русь зі «своїм родом» (sine hus) та «вірною дружиною» (thru voring), які пізніший літописець, необізнаний в іноземних мовах, прийняв за власні імена братів цього правителя.

³⁰ Лебедев Г.С. Вказ. робота. – С. 21-22.

³¹ ПЛДР. – С. 164, 166, 168.

³² ПКП. – С. 3.

³³ Про форми феодального землеволодіння, поширеного на Русі й притаманного для різних верств тогочасного суспільства див.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси... – С.150-171.

³⁴ Рыдзевская Е.А. К варяжскому вопросу (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси // Известия АН СССР. Серия общественных наук. – Л., 1934. – № 7-8. – С. 519.

³⁵ Воронцов-Вельяминов Б.А. К истории Ростово-Суздальских и Московских тысяцких // История и генеалогия: С.Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогического исследования. – М., 1977. – С. 129.

³⁶ Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы. – В кн.: Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 213-222, 257, рис. 81; її ж. Половцы. – М., 1990. – С. 25-44. Бібліографія цієї теми висвітлена в огляді: Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники. – Л., 1983. – 88 с.

³⁷ ПЛДР. – С. 180.

³⁸ ПКП. – С. 2.

³⁹ Сычев Н.П. На заре бытия Киево-Печерской обители. Сб. ст. в честь акад. Соболевского // Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР. – Л., 1928. – Т. СІ. – №3. – 289-294.

⁴⁰ Реконструкція процесу розмітки майбутнього храму запропонована в

роботі: Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. – М., 1961. – С. 72-75.

⁴¹ Про цю реліквію і її спірітуальне значення докладніше див.: Мурьянов М.Ф. Золотой пояс Шимона // Византия. Славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. Сборник статей в честь В.Н.Лазарева. – М., 1973. – С. 187-198.

⁴² ПКП. – С. 4.

⁴³ Браун Ф.А. Фрианд и Шимон, сыновья варяжского князя Африкана // Известия отделения русского языка и словесности имп. АН. – СПб., 1907. – Т. VII. – Кн. 1. – С. 359-365; Ruprecht Arndt. Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften. – Gottingen, 1958. – С. 163; Brate Erik. Svenska runristare // Kunglige Vitterhets Histoire och Antikvitets Akademiens Handlingar. – 33:3. – Sthlm, 1925. – С. 15; Stender-Petersen Adolf // Varangica. – Aarhus, 1953. – С. 126, 137-138.

⁴⁴ Ярл – в Західній Європі доби раннього середньовіччя, зокрема Франції часів Меровінгів, звання королівського посадовця, що виконував судові, адміністративні та військові функції. В країнах Скандинавії перетворюється на спадковий титул начальника або намісника області, який відповідав у західноєвропейській традиції званню графа (нім. Graf, лат. comes, франц. comte, англ. earl). Існує припущення, що на Русі, де рангова номенклатура знаті не була настільки розвинутою, від цього терміну пішло звання боярин. В Росії графський титул уведений лише в XVIII ст. Петром I.

⁴⁵ Прицак Омелян. Вказ. робота. – С. 440-454.

⁴⁶ История Норвегии. – М., 1980. – С. 92, 94-95.

⁴⁷ Прицак Омелян. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. Том. III). – К., 2003. – Т. 2. – С. 947, мапа.

⁴⁸ Там само. – С. 521-523.

⁴⁹ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий. (Древнейшие источники по истории народов Восточной Европы). – М., 1993. – С. 129, 138-139, 143-144, 147-148, 170-172, 179-182.

⁵⁰ Jackson T.N. The role of Olaf Tryggvason in the Conversion of Russia // Three studies on Vikings and Christianization. – Oslo, 1994. – P. 1-17.

⁵¹ Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи. – М., 1977. – С. 113-114; її ж. Сведения о древней Руси в двух скандинавских рунических надписях // История СССР. – 1974. – № 6. – С. 175-178; її ж. Культ св. Олава в Новгороде и Константинополе // Византийский временник. – М., 1996. – Т. 56. – С. 92-106.

Младшая Эдда. Издание подготовили О.А. Смирницкая и М.И. Стеблин-Каменский (Серия «Литературные памятники»). – Л., 1970. – С. 33, 40, 103-105, 228, прим. 38.

⁵³ Прищак Омелян. Вказ. робота. – Т. 1. – С. 256-257.

⁵⁴ Hoffer O. Das Opfer im Semnonenheim und die Edda // Edda, Skalden, Saga: Festschrift Felix Genzmer. Heidelberg, 1952. – S. 1-67; Vries J. de. Die Helgilieder // Arkiv for nordisk filologi. – 1957. – В. 72. – S. 123-154. Цит. за: Мельникова Е.А. Олгъ/Ольгъ/Олег<Helgi>Вещий: к истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника. Сборник статей в честь Сергея Михайловича Каштанова. – М., 2005. – С. 141, прим. 21.

⁵⁵ Пор., зокрема, одну з найостанніших генеалогічних розвідок, де Шимон загадується мимохить як майже сторонній, випадковий персонаж, що не має прямого відношення до роду Рюриковичів: Войтович Леонтій. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 314.

⁵⁶ Штернберг Я.И. Анастасия Ярославна, королева Венгрии // Вопросы истории. – 1984. – № 10. – С. 180-184.

⁵⁷ Blondal S. The last exploits of Harald Sigurdsson in Greek service // Classica et Mediaevalica. – Copenhagen, 1939. – Vol. 2. – Fasc. 1. – S. 1-26.

⁵⁸ Подскальски Герхард. Вказ. робота. – С. 280-290, 298-301, 304-306.

⁵⁹ Русская историческая библиотека. – СПб., 1908. – Т. 6. Памятники древнерусского канонического права. – Ч. 1. Памятники XI-XV вв.- Ствп. 3, 7, 10-12, 15-16.

⁶⁰ ПКП. – С. 69

⁶¹ ПЛДР. – С. 174.

⁶² Там само. – С. 194, 196.

⁶³ Памятники русского права. – М., 1952. – Вып. 1. – С. 113.

⁶⁴ Зоценко В.М. Суспільно-економічні зрушення та киево-руська торгівля наприкінці XI – початку XII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 120-129.

⁶⁵ Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. – СПб., 1913. – С. 183-184.

⁶⁶ Асеев Ю.С. До питання про стильову періодизацію архітектури Київської Русі // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 92; його ж. Архитектура Древнего Киева. – К., 1982. – С. 78, 112.

⁶⁷ Голубинский Е.Е. История русской церкви. – М., 1901. – Т. 1/1. – С. 552-555.

⁶⁸ Всі іноземці, приналежні до західного, латинського сповідання віри, підпадали під визначення еретиків згідно церковному статуту князя Володимира. Див.: Щапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы. XI-XV вв. – М., 1976. –

С. 23 (за найдавнішим списком уставу 1280 р. так званого Синодального ізводу однойменної редакції).

⁶⁹ Про церковний патронат над різними категоріями населення на Русі див.: Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С. 160-167.

⁷⁰ митр. Макарий. История Русской церкви. – СПб., 1868. – Т. 1. – С. 121.

⁷¹ Мысовский К. Древнерусское церковное право [в связи с правом византийским] // Православный собеседник. – 1962. – Ч. 2. С. 266.

⁷² ПЛДР.- С. 164.

⁷³ Підтверджуваною формулою укладення подібного договору могла стати фраза, наведена в Патерику: *«И се убо прошу у тебе, да ми даси слово, яко да благословить мя душа твоя яко живеть в животъ, тако и по смерти твоєи и моєи ...от Господа свѣдѣтельствовань еси, сам бо от пречистых устъ святого образа слышахъ о тебѣ, и сего ради молотися, якоже о своихъ черноризцехъ, тако и о мнѣ грѣшнѣмъ помолися и о сыну моемъ Георгии, и до послѣднихъ рода моего»*. Див.: ПКП. – С. 4.

⁷⁴ Там само. – С. 3.

⁷⁵ Там само. – С. 8.

⁷⁶ Там само. – С. 13.

⁷⁷ Там само. – С. 5.

⁷⁸ Там само. – С. 84.

⁷⁹ Прицак Омелян. Вказ. робота. – Т. 1. – С. 453-454.

⁸⁰ Там само. – С. 454.

⁸¹ ПЛДР. – М., 1978. – С. 202.

⁸² Там само. – С. 272.

⁸³ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Стб. 276.

⁸⁴ Там само. – Стб. 340.

⁸⁵ Качан Р.І. Вказ. робота. – С. 80-81.

⁸⁶ Войтович Леонтій. Вказ. робота. – С. 460.

⁸⁷ Воронцов-Вельяминов С.И. Род дворян Воронцовых-Вельяминовых. – Тула, 1903; Воронцов-Вельяминов Б.А. К истории Ростово-Суздальских и Московских тысяцких // История и генеалогия: С.Б. Веселовский и проблемы историко-генеалогического исследования. – М., 1977. – С. 124-139; Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 157-161.

⁸⁸ Боярське прізвище Воронцових-Вельяминових, що веде свою родослівну від Протасія (поч. XIV ст.), нащадка Шимона у 8 чи 9 коліні, започаткована на початку XVII ст.